

ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐԻ ԱԾԱԿԱՆ // ԳՈՅԱԿԱՆ ՏԱՐԱՐԺԵՔՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. բարդ բառեր, երկարժեք բառեր, ածական // գոյական տարաբեքություն, վերջնաբաղադրիչ, արմատական վերջնաբաղադրիչ, բայարմատ վերջնաբաղադրիչ, բայահիմք վերջնաբաղադրիչ, բայի առաջին հիմք, բայի երկրորդ հիմք:

Ключевые слова и выражения: сложные слова, полисематичные слова, полисемия прилагательного//существительного, последний компонент, коренной последний компонент, последний компонент глагольного корня, последний компонент глагольной основы, первая основа глагола, вторая основа глагола.

Key words and expressions: compound words, Divalent words, Noun/ Adjective multi-valency, Immediate constituent, Verb stem immediate constituent, immediate constituent of a base form of the verb, Primary stem of the verb, Secondary stem of the verb.

Գրաբարում կան բառեր, որոնց ձևաբանական արժեքը երկփեղկված է տարբեր խոսքի մասերի միջև. դրանք հանդես են գալիս մեկից ավելի խոսքիմասային արժեքների համատեղումներով: Այդ բառերը կոչվում են խոսքիմասային տարաբեք բառեր, իսկ քերականական երևույթը՝ խոսքիմասային տարաբեքություն¹:

Լեզվաբանական գրականության մեջ հին հայերենի մակարդակում մեզ հետաքրքրող հարցին անդրադարձել են գրաբարի քերականները:

Խոսքի մասերի հարաբերակցության մասին խոսելիս Մ.Սեբաստացին առանձին-առանձին սահմանում է գոյականը՝ իբրև «մասն քանի, որ զեութին իրին նշանակէ», և ածականը՝ իբրև «ձայնք նշանականք,

¹ Տե՛ս Լ. Խաչատրյան, Տեղաշարժեր բառերի ձևաբանական իմաստի մեջ, Ե., 1985, էջ 32-33: Խոսքիմասային տարաբեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Ե., 1995, էջ 39:

Գ.Ջահուկյանն այդ կարգի բառերը անվանում է երկակի և եռակի գործածություն ունեցող բառեր (երկգործառույթ և եռագործառույթ բառեր) (տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 526-527):

որք միշտ նշանակեն զինչութիւնս և կամ գորպիսութիւնս իրաց»², գոյականի և ածականի միջև դնում է «միջական» անունները, որոնք հանդես են գալիս մերթ ածականի արժեքով, մերթ՝ գոյականի³:

Մ.Չամչանը, ած./գոյ. արժեքներ համատեղող բառերի պարագայում գործածում է «միջակք» տերմինը՝ նշելով, որ որոշ անուններ, թեև ընդհանրապես գոյական են համարվում, սակայն մասնավորաբար կարող են գործածվել որպես ածական⁴:

Ներկա հոդվածում ձևաիմաստային հայեցակետից քննության են առնվում գրաբարի ած./գոյ. արժեքներ համատեղող բարդ բառերը, որոնց խոսքիմասային տարարժեքությունը պայմանավորված է վերջին բաղադրիչի բառակազմական նշանակությամբ:

Երբ խմբավորում ենք այդ բառերը ըստ վերջին բաղադրիչի, ի հայտ են գալիս ընդհանուր վերջնաբաղադրիչով բառաշարքեր: Ըստ այդմ կարելի է առանձնացնել հետևյալ բարդությունները՝

ա) արմատական վերջնաբաղադրիչով,

բ) բայարմատ վերջնաբաղադրիչով,

գ) բայափմբ վերջնաբաղադրիչ:

Ա. Արմատական վերջնաբաղադրիչով երկարժեք բառեր: Տարարժեք բառերի կառուցվածքում իբրև արմատական վերջնաբաղադրիչներ հանդես են գալիս **ազն(ազուն), բան** և այլ բառեր:

Բարդության բաղադրիչներն արտահայտում են «նախատիպի ցույց տված առարկան՝ երևույթը ունեցող» կամ «նախատիպի ցույց տված հատկանիշն ունեցող» բառակազմական նշանակություններ: Երկու դեպքում էլ բարդությունն ունի անձնանիշ նշանակություն՝ գոյականի և ածականի խոսքիմասային արժեքներով:

Ազն/ազուն վերջնաբաղադրիչով կազմություններն արտահայտում են «բարձրաստիճան ծագում ունեցող» նշանակություն, ինչպես՝ **արքայազն (արքայազուն), դիւցազն (դիւցազուն), թագաւորազն (թագաւորազուն), սկայազն (սկայազուն)** և այլն:

Հմմտ. **Արքայազն (արքայազուն)** – ած./գոյ. Թագավորական ցեղից՝ տոհմից սերած, թագավորի ազգական, արքայորդի. ած. Թէեւ սակաւք

² Մ. Մեքաստացի, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի Հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1730, էջ 193, 231:

³ Նույն տեղում, էջ 226:

⁴ Մ. Չամչեան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1779, էջ 156:

շարագրեցան, Այլ **արքայագուներ** են (Նար., 96): գոյ. **Արքայագուներն** ամենայն բերէին իւղս անուշունս (Ագաթ., 396):

Բան վերջնաբաղադրիչով բարդություններն արտահայտում են «գիտության, արվեստի որևէ ճյուղի մասնագետ՝ այս մասնագիտությունն ունեցող» բառակազմական նշանակություն, ինչպես, ինչպես՝ **առասպելաբան, աստուածաբան, պատմաբան** և այլն:

Հմմտ. **Աստուածաբան** - ած. 1. Աստծո վարդապետությունը դավանող. Հստ հոգեւից բանի իմաստնոյն եւ **աստուածաբան** աւետարանչին (Նար., 258): 2. Աստծո խոսքը տարածող, աստվածային պատգամները գրող՝ պատմող. Առ ի սրբազանից **աստուածաբանիցն** (ՆՀԲ): 3. Աստվածաբանական. Ետ նոցա զգիտութիւն ճշմարտութեան հաւատոցն **աստուածաբանիւ** քարոզութեան (Բուզ., 30): գոյ. Մարգարե, առաքյալ, վարդապետ. Աշակերտք հեղգք առ ուսումն եւ փոյթք առ ի վարդապետել, որք նախ քան գտեսութիւնն **աստուածաբանք** (Խոր., 364):

Բ. Բայարմատ վերջնաբաղադրիչով երկարժեք բառեր: Գրաբարում կան երկարժեք մի շարք բարդություններ, որոնց վերջին բաղադրիչը բայարմատ է, ինչպես՝ **կիր, գէտ** և այլն:

Այս բաղադրիչների գործառական յուրահատկությունն այն է, որ ինքնուրույն գործածություն և բառական արժեք չունեն: Բոլոր դեպքերում այս բայարմատներով ձևավորված բարդություններն ունեն անձնանիշ իմաստ և արտահայտում են թե՛ հատկանիշի, թե՛ անձի նշանակություններ. հատկանիշի դերով նրանք ածական են, անձնանիշ արժեքով՝ գոյական:

Կիր բայարմատը գալիս է **կրել** («մեջքին առնել՝ տանել, վերցնել, ունենալ, մեկի ներգործության տակ լինել») բայից: Որպես բառակազմական ձևույթ՝ հանդես է գալիս «մի բան կրող՝ ունեցող» նշանակությամբ՝ համատեղելով առարկայի և հատկանիշի բառական իմաստներ ու ած.//գոյ. ձևաբանական արժեքներ:

Այդ կազմություններից են՝ **ասպարակիր, բեռնակիր, զինակիր, կապարճակիր, ջրկիր, վահանակիր** և այլն:

Հմմտ. **Ասպարակիր** – ած. Վահանավոր, նիզակավոր. **Ասպարակիր** մարդկանն պատեցին զնովաւ եւ բարձին զնա վեր վերըմբարձ (Բուզ., 172): գոյ. Զինակիր ծառա. Ազգի ազգի դասուք զօրականաց, զունդ զունդ **ասպարակրօք** (Ոսկ. Փիլիպ.):

Գէտ՝ գիտենալ (իմանալ, ճանաչել) բայի արմատն է: Բայարմատը բարդությանն հաղորդում է «նախատիպի ցույց տված մասնագիտությունն ունեցող, այդ բնագավառի մասնագետ՝ գիտակ» բառակազմական նշանակություններ և ած.// գոյ. խոսքիմասային արժեքներ, ինչպես՝

աստղագետ, արուեստագետ, թիկնագետ, ձեռագետ, իրաւագետ, մատենագետ և այլն:

Հմմտ. **Իրաւագետ** – ած. Ճշմարտությունն իմացող, տեղյակ, իրագեկ. Ահա յերկինս է վկայն իմ, եւ **իրաւագետն** իմ ի բարձունս (Յովբ. ԺԶ. 20): գոյ. Օրենքները լավ իմացող, օրենսգետ, իրավունքի պաշտպան (անձ.). Ողորձ՝ թէ ամենեքին գոհ են զքէն, բոլորք առ **իրաւագետս** ունին (Եզն., 62):

Գ. Բայսհիմք վերջնաբաղադրիչով երկարժեք բառեր: Բայսհիմք վերջնաբաղադրիչով երկարժեք բառերը կարելի է քննել երկու սկզբունքով՝ նկատի ունենալով բայսհիմքի տեսակը. ըստ այդմ կարելի է տարբերակել 1) բարդություններ, որոնց վերջին բաղադրիչը բայի առաջին հիմքն է, և 2) բարդություններ, որոնց վերջին բաղադրիչի դերում հանդես է գալիս բայի երկրորդ հիմքը:

1) Բարդությունների վերջին բաղադրիչը բայի առաջին հիմքն է: Իբրև այդ կարգի բաղադրիչներ հանդես են գալիս հետևյալ ձևությունները՝ **պահ, վաճառ** և այլն: Այս հարցում պետք է որոշ վերապահում կատարել. դրանք կարող են ընկալվել իբրև բայարմատներ, որոնք համընկնում են բայսհիմքերին, բայց այնքանով, որ դրանց մի մասը, իբրև արմատական բառ, անկախ գործածություն չունի, ինչպես **պաշտ, խօս**:

Այս կարգի բարդությունների վերջին բաղադրիչը ցույց է տալիս «նախատիպի մատնանշած առարկայով զբաղվող» դերբայական նշանակություն, ըստ այդմ ամբողջ բարդությունը ձեռք է բերում անձնանիշ իմաստ՝ գոյականի և ածականի խոսքիմասային նշանակություններով:

Պահ բաղադրիչը բարդություն է կազմում՝

ա) առարկաների հետ՝ **բերդապահ, բանտապահ, գանձապահ, թիկնապահ, լանջապահ, մարմնապահ, պարսպապահ**:

Հմմտ. **Թիկնապահ** – ած. // գոյ. Բարձրաստիճան անձի պաշտպանությունն ապահովող (զինվոր). ած. Եւ **թիկնապահս** իւր կարգէ զինու հանդերձ ի գաւակացն Խոռայ Հայկազնոյ (Խոր., 110): գոյ. Կացուցանէ եւ **թիկնապահս** (Յհ. Կթ., 26):

բ) Ժամանականիշ բառերի հետ՝ **գիշերապահ, ժամապահ, շաբաթապահ** և այլն:

Հմմտ. **Գիշերապահ** – ած. // գոյ. Գիշերվա պահապան՝ պահակ՝ հսկիչ (անձ). ած. Կոտորէր **գգիշերապահ** դռնապանսն (Բ. Մակ. ԺԳ. 15): գոյ. Շուրջ **գիշերապահս** եւ խրամապահս կացուցանել (Գ. Մակ. Ե. 24): գոյ. Գիշերային պահպանություն՝ հսկողություն. Պատրաստականք կայցեն ի **գիշերապահս** զգուշութեամբ (Ագաթ., 237):

գ) Տարածական միավոր նշանակող բառերի հետ՝ **առաջապահ, խրամապահ, կողմնապահ, սահմանապահ, վերջապահ** և այլն:

Հմմտ. **Սահմանապահ** – ած. // գոյ. Սահմանները հսկող՝ պաշտպանող զորական. իշխան, կուսակալ, բդեշխ, սահմանակալ (և նրանց զորքը). ած. Զորագլուխք **սահմանապահք** (Մեսր. Երեց): գոյ. Ապա գայր հասաներ եւ զերծ գտաներ **զսահմանապահսն**՝ որք պահէին զսահմանս Հայոց (Բուզ., 126):

Այս կարգի բարդությունները ցույց են տալիս անձ՝ «նախատիպի մատնանշած առարկան պահելով՝ պահպանելով» նշանակությամբ:

2) Բարդությունների վերջին բաղադրիչը բայի երկրորդ հիմքն է: Իբրև այդ կարգի բաղադրիչներ հանդես են գալիս հետևյալ ձևույթներ՝ **արար, կալ, տու** և այլն, որոնք գրաբարի անկանոն բայերի երկրորդ հիմքն են:

Կալ ծագում է ունիմ (բռնել, պատել, ունենալ) բայի երկրորդ հիմքից և բարդություններում ստուգաբանորեն նշանակում է «նախատիպի ցույց տված առարկան ունեցող» բառակազմական նշանակություն, ինչպես՝ **աթոռակալ, աշխարհակալ, բերդակալ, բռնակալ, երկրակալ, ծովակալ, մաճակալ, սահմանակալ, տիեզերակալ** և այլն:

Հմմտ. **Աշխարհակալ** – ած. 1. Աշխարհի տեր. Աշխարհակալն Աստուած (ՆՀԲ): 2. Ինքնակալ, բռնակալ. **Աշխարհակալ** Աղեքսանդրէ (Պտմ. Աղեքս.): 3. Համատարած, երկիրը պատած. Սովաւ գումարին ի պատերազմի որդիք Սիոնի ընդդէմ աշխարհակալին խաւարի (Նար., 244): գոյ. Թագավոր, կուսակալ. Մարգպան եւ **աշխարհակալ** աշխարհին Հայոց գառաջինն ած ի թագաւորէն Պարսից զՄուրէն (Բուզ., 154):

Արար բաղադրիչը ծագում է գրաբարի **առնեմ** (անել, կատարել, ստեղծել) բայի երկրորդից հիմքից⁵: Դրանով կերտված բառերը անձնանիշ գոյականներ են, որոնք ունեն նաև հատկանշային իմաստ՝ «նախատիպի ցույց տված մասնագիտությամբ զբաղվողի» բառակազմական նշանակություն:

Այդ բառերից են՝ **աշխարհարար, գոյարար, իրաւարար, հացարար, հանդերձարար, հերկարար, նորարար** և այլն:

⁵ Տե՛ս Ա.Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1976, էջ 187, Լ. Խաչատրյան, Գ. Թոսունյան, Գրաբարի դասագիրք, Ե., 2004, էջ 191, Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 2004, էջ 126:

Հմմտ. **Իրաւարար** – ած. Իրավունք՝ արդարություն պաշտպանող. արդար դատաստան տեսնող. Եղիցի Տէր դատաւոր եւ **հրաւարար** ընդ իս եւ ընդ քեզ (Ա. Թագ. ԻԴ. 16): գոյ. Արդար դատավոր. **Իրաւարարս** ի տանն արքունի, իրաւարարս եւ ի քաղաքս եւ յաւանս (Խոր., 117):

Տու⁶ բաղադրիչով գրաբարի տալ անկանոն բայի երկրորդ հիմքն է: Բարդություն կազմելիս պահպանում է բայասեռով պայմանավորված խնդրառությունը. բարդությունն արտահայտում է ենթակայական դերբայի իմաստ՝ գործողություն կատարողի հատկանշային կամ գործողություն կատարողի անուն առարկայանիշ նշանակություններով, ինչպես՝ **խրատատու, հրամանատու, կնքատու, աւանդատու, ստնտու, օրինատու** և այլն:

Հմմտ. **Հրամանատու** – ած./գոյ. Հրաման՝ պատվեր տվող, հրամայող, կարգադրող, օրենսդիր. ած. Ի սոսա թէպէտ եւ ըստ գահոյ էր ոք ի վեր՝ այլ **հրամանատու** եւ աւագ զօրուն՝ փուշտիպանան սաղար էր (Փարպ., 128): գոյ. Յերկնաւոր **հրամանատուէն** իշխենցին հրաժարել (Ագաթ., 291):

Այսպիսով, գրաբարի ած./գոյ. արժեքներ համատեղող բառերի տարարժեքության իրողության քննությունից եզրակացնում ենք, որ ած. // գոյ. Արժեքներ համատեղող բարդ բառերի խոսքիմասային նշանակությունը կրողը վերջին բաղադրիչն է. ած. // գոյ. տարարժեք բարդությունները խմբավորվում են ըստ վերջին բաղադրիչի բնույթի՝ ա) արմատական վերջնաբաղադրիչ, բ) բայարմատ վերջնաբաղադրիչ, գ) բայահիմք վերջնաբաղադրիչ:

Քերականական հղումներ

ած. – ածական

գոյ. – գոյական

Բնագրային օրինակների սկզբնաղբյուրներ

Ագաթ. - Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1909:

Բուզ. - Փաստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913:

Եզն. - Եզնկայ Կողբացոյ՝ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

Խոր. - Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1913:

⁶ Նան՝ **տ, տա** (տե՛ս Լ. Խաչատրյան, Գ.Թոսունյան, Գրաբարի դասագիրք, էջ 202):

Յհ. Կթ. - Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

Նար. - Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840:

ՆՀԲ - Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, երկասիրութիւն երից վարդապետաց

յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ աբբահօր՝ Հ. Գաբրիէլի Աւետիքեան, Հ. Խաչատրոյ Սիրմէլեան, Հ. Մկրտչի Աւգերեան, և և. Ա.-Բ. Վենետիկ, 1836 – 1837:

Փարպ. - Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Տփլիս, 1904:

Մնացած համառոտագրութիւններով բնագրային վկայութիւնները, որ վերցրել ենք Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի բացատրական բառարանից» (Երևան, 2003), գործածված են հայագիտության մեջ ընդունված կարգով, ինչպես՝ Թագ. (Գիրք թագաւորութեանց Ա*), Մեսր. Երեց (Պատմութիւն Ս. Ներսէսի Պարթէի Հայոց հայրապետի, Վենետիկ, 1853), Մակ. (Գիրք Մակաբայեցոց Բ. Գ.*), Ոսկ. Փիլիպ. (Յովհաննու Ոսկերեանի Մեկնութիւն թղթոցն Պօղոսի, Վենետիկ, 1862, և. Ա. Փիլիպեցոց,), Յովբ. (Գիրք Յովբայ*), Պտմ. Աղէքս. (Պատմութիւն Աղէքսանդրի Մակեդոնացոյ, Ե., 1989):

Օգտագործված գրականություն

1. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1976:
2. Լ. Խաչատրյան, Գ. Թոսունյան, Գրաբարի դասագիրք, Ե., 2004:
3. Լ. Խաչատրյան, Տեղաշարժեր բառերի ձևաբանական իմաստի մեջ, Ե., 1985:
4. Լ. Խաչատրյան, Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Ե., 1995:
5. Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 2004:
6. Մ. Չամչեան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1779:
7. Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974:

* «Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարարանաց», Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութիւն, Երևան, 1997:

8. Մ. Սեբաստացի, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի Հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1730:

Անահիտ Հարությունյան

**Բարդ բառերի ածական // գոյական տարաբժեքությունը գրաբարում
Ամփոփում**

Գրաբարում կան բարդ բառեր, որոնք համատեղում են ածական // գոյական խոսքիմասային արժեքներ:

Ածական // գոյական արժեքներ համատեղող բարդ բառերի խոսքիմասային նշանակությունը կրողը վերջին բաղադրիչն է. ածական // գոյական տարաբժեք բարդությունները խմբավորվում են ըստ վերջին բաղադրիչի բնույթի՝ ա) արմատական վերջնաբաղադրիչ (**ազն(ազուն)**)՝ արքայազն (արքայազուն), **բան**՝ առասպելաբան և այլն), բ) բայարմատ վերջնաբաղադրիչ (**կիր**՝ բեռնակիր, **գէտ**՝ իրաւագէտ և այլն), գ) բայահիմք վերջնաբաղադրիչ, երբ մի դեպքում բարդության վերջին բաղադրիչը բայի առաջին հիմքն է (**պահ**՝ թիկնապահ և այլն), մյուս դեպքում՝ բարդության վերջին բաղադրիչը բայի երկրորդ հիմքն է (**կալ**՝ բռնակալ և այլն):

Анаит Арутюнян

**ПОЛИСЕМИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО// СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО
СЛОЖНЫХ СЛОВ В ГРАБАРЕ**

АННОТАЦИЯ

В грабаре есть сложные слова, которые совмещают в себе лексико-семантические значения прилагательного// существительного.

Носителем лексико-семантического смысла сложных слов, совмещающих значения прилагательного// существительного, является последний компонент: полисемические конструкции прилагательного// существительного группируются по характеру последнего компонента: а) коренной последний компонент («**ազն (ազուն)**՝ **արքայազն (արքայազուն)**», «**բան**՝ **առասպելաբան**» и т.д.), б) последний компонент глагольного корня («**կիր**՝ **բեռնակիր**», «**գէտ**՝ **իրաւագէտ**» и т.д.), в) последний компонент глагольной основы, когда, в одном случае, последний компонент конструкции является первой основой глагола («**պահ**՝ **թիկնապահ**» и т.д.), в

другом случае - последний компонент конструкции является второй основой глагола («կալ՝ բնակալ» и т.д.).

Anahit Harutyunyan

Polysemy of Compound Words ADJECTIVE // NOUN in Grabar

There are complex words in Grabar that combine lexical and semantic values of adjective // noun. The carrier of lexical and semantic meaning of complex words, combining the values of the adjective // noun, is the final component: polysemantic constructions/ structure of adjective // noun are grouped by character of the last component: a) the indigenous final component («ազն (ազուն), արքայազն (արքայազուն)», «բան՝ առասպելաբան» etc.), b) the final component of the verbal root («կիր, բեռնակիր», «զէտ, իրաւագէտ», etc.) c) the final component of the verb stem, when, in one case, the final component of the constructions is the first stem of the verb («պահ, թիկնապահ» , etc.), In another case - the latter component of the constructions is the second root of the verb («կալ, բնակալ» etc.).